

**Lived culture arising from the ritual ceremony; Research sample:
Ta'ziyeh on the eleventh day of Muharram in Talāvok village,
Māzandarān province**

Sajad Zoleykani¹ | Elham Andaroodi² | Asmar Shahbazi³

1.M.A in Iranian Architectural Studies, Faculty of Architecture, Campus of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: sajad.zoleykani@ut.ac.ir

2.Faculty Member of the Faculty of Architecture, Campus of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: andaroodi@ut.ac.ir

3. M.A in Iranian Studies, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. E-mail: asmar.shahbazi@ut.ac.ir

Article Info.

Received:
2023/12/31

Accepted:
2024/07/28

Keywords:

*Eleventh Day of
Muharram,
Lived Culture,
Ritual
Ceremony,
Ritual
Performance,
Shabih-Khāni,
Talāvok Village,
Ta'ziyeh.*

Abstract

Confronting the ritual performance of Ta'ziyeh—a religious passion play closely tied to Shi'a beliefs—raises the question of its potential influence in shaping or directing the lived culture of communities. In this context, the Ta'ziyeh of Imam Husayn in the village of Talāvok was selected as a case study. Talāvok, located in Dodāngēh District of Sāri County in Māzandarān Province, has continuously held Ta'ziyeh performances on the eleventh day of Muharram since the Qajar era. The central question is whether Ta'ziyeh in Talāvok has contributed to the formation of a distinct cultural structure—and if so, what are its manifestations and indicators? This qualitative study is based on two decades of fieldwork and interviews, including long-term residence in the village, direct observation of the Ta'ziyeh and related events, and conversations with elders, local experts, and a wide range of villagers from Talāvok and neighboring communities. The aim is to explore the signs and dimensions of the relationship between Ta'ziyeh and the community. The findings indicate that both tangible (rural fabric) and intangible (beliefs and behaviors) cultural elements have emerged in Talāvok as a result of the annual performance. The study reveals that the continued observance of Ta'ziyeh has deepened communal devotion to Husayn ibn Ali and the narrative of Karbalā, giving rise to culturally embedded practices and beliefs closely intertwined with the performance and its symbolic meanings.

How To Cite: Zoleykani, Sajad; Andaroodi, Elham; Shahbazi, Asmar (2024). 'Lived culture arising from the ritual ceremony; Research sample: Ta'ziyeh on the eleventh day of Muharram in Talāvok village, Māzandarān province'. *Journal of Iranian Studies*.15(2)29-50

Publisher: The University of Tehran Press.

فرهنگ زیست برآمده از رسم آیینی؛ نمونه پژوهش: تعزیه روز یازدهم محرم روستای تلاوک، استان مازندران

سجاد زلیکانی^۱ | الهام اندرودی^۲ | اسمر شهبازی^۳

۱. کارشناسی ارشد، گروه مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری، دانشکده‌های هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

sajad.zoleykani@ut.ac.ir

۲. دانشیار، گروه مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری، دانشکده‌های هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

andaroodi@ut.ac.ir

۳. کارشناسی ارشد، گروه ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

asmar.shahbazi@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰	تعزیه (شبه‌خوانی) که با باورهای آیینی پیوند دارد، در پیکربندی و سمت‌وسو دادن به فرهنگ زیست مردم اثرگذار است. از این رو، تعزیه امام‌حسین (ع) روستای تلاوک به‌عنوان نمونه پژوهش برگزیده شد. این روستا یکی از روستاهای استان مازندران در بخش دودانگه شهرستان ساری است که از دوران قاجار تاکنون، پیوسته در روز یازدهم محرم تعزیه برگزار می‌کند. پرسش پژوهش این است که آیا تعزیه روستای تلاوک، ساختاری فرهنگی پدید آورده است؟ و اگر چنین است، چه نموده‌ها و نشانه‌هایی دارد؟ رویکرد پژوهش کیفی است و داده‌ها از روش بررسی میدانی، زندگی در روستا، ارزیابی تعزیه و رویدادهای هم‌پیوند با آن و نیز گفت‌وگو با دانایان و کهنسالان در دو دهه گردآوری شده‌اند. انگیزه پژوهش، بررسی و ارزیابی پیوند میان تعزیه و مردمان است. برآیند پژوهش نشان می‌دهد تعزیه در روستای تلاوک، هم فرهنگ زیست ناملموس (باور و رفتار گروهی مردم) پدید آورده است و هم فرهنگ زیست ملموس (بافت کالبدی روستا). یافته‌های پژوهش نمایان کرده‌اند که با برگزاری تعزیه امام‌حسین (ع)، شیفتگی به حسین‌بن‌علی (ع) و کارزار کربلا گسترده‌تر شده و رفتارها و باورهای در راستا با آن پدید آمده‌اند. این شیفتگی و باورمندی با پیوستگی و ماندگاری تعزیه امام‌حسین (ع) در روستای تلاوک هم‌راستاست.
واژه‌های کلیدی: تعزیه، رسم آیینی، روز یازدهم محرم، روستای تلاوک، شبه‌خوانی، فرهنگ زیست، نمایش آیینی.	
استناد به این مقاله: زلیکانی، سجاد؛ اندرودی، الهام و شهبازی، اسمر (۱۴۰۳). «فرهنگ زیست برآمده از رسم آیینی؛ نمونه پژوهش: تعزیه روز یازدهم محرم روستای تلاوک، استان مازندران». پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۱۵ (۲)، ۲۹-۵۰.	
ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.	

۱. مقدمه

نمایش آیینی تعزیه نمایشی است بایستینه که همچنان زنده و پویاست و با باورهای آیینی مردم پیوندی ژرف دارد. هنگام رویارویی با تعزیه، این گمان پیش کشیده می‌شود که می‌تواند بر پیکربندی فرهنگ زیست مردم اثر بگذارد یا به فرهنگ آن‌ها سمت‌وسو ببخشد. از این رو، تعزیه روز یازدهم محرم روستای تلاوک در استان مازندران را از این روزن واکاوی کرده‌ایم. این تعزیه رسمی آیینی با پیشینه‌ای دیرینه در این روستاست که مردمانش سالیان دراز با آن زیسته‌اند و بزرگترین رویداد فرهنگی و شناسنامه فرهنگی روستای تلاوک است.^۱ آنچه در این نوشتار بررسی می‌شود، «مجلس تعزیه امام حسین(ع)» نام دارد؛ تعزیه‌ای درباره رخدادهای کربلا و شهادت امام سوم شیعیان. روستای تلاوک روستایی کوهستانی است در ۶۰ کیلومتری جنوب شهرستان ساری، بخش دودانگه، دهستان فریم. این روستا که یکی از روستاهای پرآوازه بخش دودانگه شهرستان ساری به شمار می‌رود، پیشگام تعزیه‌خوانی در این گستره از شهرستان ساری است. دهه‌هاست که از استان‌های دیگر نیز برای تماشای تعزیه امام حسین(ع) روستای تلاوک به این روستا می‌آیند.

گرچه این نوشتار درباره نمایش تعزیه در یک روستاست و شاید پیشرفت‌ها در تعزیه‌های روستایی یا دیگر پدیده‌های فرهنگی روستایی اندک باشند، ولی برپا شدن تعزیه در روستاها و روستایی شدن این نمایش، در فرهنگ زیست مردمان اثرگذار است؛ چراکه «تخیلات سنن روستایی به‌ضروریات زندگی، پیوسته‌تر و کمتر انتزاعی و روشنفکرانه‌اند یا کمتر به اسباب تماشایی توجه دارند. در فضای محلی [یا روستایی]، امکانات بیشتری برای برقراری ارتباط میان بازیگر و تماشاگر وجود دارد» (چلکووسکی، ۱۳۶۷: ۲۰). بنابراین، هنگام کندوکاو در فرهنگ زیست برآمده از یک رسم آیینی در روستا، سرشناسه‌های ویژه زندگی روستایی نمایان خواهند شد.

براساس گمان یادشده، پرسش این است که آیا تعزیه در روستای تلاوک ساختاری فرهنگی پدید آورده است؟ و اگر چنین است، این ساختار چه نمودها و نشانه‌هایی دارد؟ نمودها و نشانه‌ها تنها با بررسی‌های پیوسته میدانی و بازدیدهای چندین‌باره از روستای تلاوک و تعزیه آن در سال‌های گوناگون یافت خواهند شد. این پژوهش رویکرد کیفی دارد و داده‌ها از روش بررسی میدانی و گفت‌وگو به دست آمده‌اند. بر همین مبنا، داده‌های این پژوهش دستاورد سال‌ها زیستن در روستای تلاوک و ارزیابی تعزیه روستا و نیز گفت‌وگو با دانایان و کهن‌سالان و شمار بسیاری از مردمان روستای تلاوک و روستاهای دیگر در درازنای دو دهه است که در این پژوهش دسته‌بندی و ارزیابی شده‌اند. بررسی پیوند میان نمایش آیینی تعزیه و

---

۱. تعزیه روستای تلاوک به‌همراه چند آیین عاشورایی این روستا در سال ۱۳۹۱ و با شماره ۵۸۰ در فهرست میراث فرهنگی ناملموس ایران ثبت شده‌اند.

مردمان روستایی انگیزه پژوهش بوده است. با چنین رویکردی زمینه‌ای فراهم خواهد کرد برای شناخت بهتر این رسم آیینی. این شناخت بستری است برای پرورش ارزش‌های فرهنگی و پیراستن کاستی‌ها و ناهنجاری‌های فرهنگی.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌هایی را که مجالس گوناگون تعزیه را بررسی کرده‌اند می‌توان به پنج دسته بخش‌بندی کرد: ۱. پیشینه فرهنگی و اجتماعی تعزیه، مانند کتاب پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی؛ از آغاز تا پایان دوره قاجار در تهران (۱۳۸۰)؛ ۲. چیستی و ویژگی‌های تعزیه، مانند کتاب آشنایی با مبانی شبیه‌خوانی (۱۳۹۶)؛ ۳. نسخه‌خوانی و نسخه‌شناسی تعزیه، مانند کتاب تئاتر ایرانی: سه مجلس تعزیه (۱۳۸۳)؛ ۴. موسیقی یا ادبیات تعزیه، مانند کتاب پیش‌خوانی‌ها، نوحه‌ها، گوشه‌ها و مرثیه‌ها در تعزیه نواحی ایران (۱۳۸۱)؛ ۵. تکنوگاری تعزیه‌های شهرها و روستاهای گوناگون، مانند کتاب تعزیه در بوشهر (۱۳۸۷). در این میان، جای پژوهش‌هایی خالی است که فرهنگ زیست را از تعزیه و در پیوند با آن بکاوند و تعزیه را روزه‌ای برای شناخت فرهنگ روستایی یا شهری برخاسته از این نمایش آیینی بدانند. به بیان دیگر، بیشتر پژوهش‌ها درباره تعزیه، به پیشینه، چیستی، ویژگی‌ها و مستندسازی آن در شهرها و روستاها پرداخته‌اند؛ اما به چگونگی تأثیرگذاری و تأثیرپذیری تعزیه از فرهنگ زیست مردمان کمتر نگاه شده است. درباره تعزیه روستای تلاوک نیز همین رویه دیده می‌شود؛ زیرا پژوهش‌ها و یادداشت‌ها تنها پیشینه و برخی ویژگی‌ها را بررسی کرده‌اند. این پژوهش‌ها و یادداشت‌ها چنین‌اند: محمدتقی زلیکانی (۱۳۸۵) در یادداشتش با نام تاریخچه‌ای از تعزیه روز یازدهم محرم الحرام روستای تلاوک دودانگه ساری و در پایان‌نامه‌اش (۱۳۹۲) با نام بررسی و تحلیل فرهنگ عاشورا در مقتل فدایی مازندرانی؛ طاهره کریمی سلیمی (۱۳۹۲) در پایان‌نامه‌اش با نام تحلیل مردم‌شناختی نقش هنرهای نمایشی در آیین‌های مازندرانی؛ مطالعه موردی: روستاهای دودانگه شهرستان ساری. این پژوهش به تعزیه روستای تلاوک نگاهی ژرف‌تر دارد و رویکردی تازه در پیش گرفته است. شیوه رویارویی این پژوهش با تعزیه به گونه‌ای است که زبان فرهنگی آن را در گستره فرهنگ زیست مردمان بازگو می‌کند؛ رویکردی که در بررسی‌های پیشین کمتر دیده شده است. این نگاه می‌تواند دست‌مایه پژوهش‌های آینده در زمینه تعزیه باشد.

۳. نگاهی بر نمایش آیینی تعزیه

۳-۱. پیشینه تعزیه

تعزیه یا شبیه‌خوانی یکی از مراسم آیینی ایرانی است و در ایران، «تنها نمایش بومی‌ای که می‌توان نام برد، همان تعزیه ایام محرم است» (براون، ۱۳۶۴: ۳۲۷) که در آن، رخداد‌های سال ۶۱ هـ.ق کربلا به نمایش درمی‌آیند. برای مردم، بیشتر نمایش‌های تعزیه از گذشته تا به امروز «یا در میدان یا در حسینیه یا

در تکیه» (غفاری، ۱۳۸۳: ۳) برپا می‌شوند. تعزیه همچون مذهب تشیع نخست میان توده مردمان روستاها و شهرها و بیرون از فضاهای مذهبی مانند مسجد و به دور از دستگاه حکومتی و روحانی پدید آمد (ر.ک. بلوکباشی، ۱۳۷۷: ۳۳؛ شهیدی، ۱۳۶۷: ۷۱-۷۲). شبیه‌خوانی پیشینه درازی دارد و چنین می‌نماید که پایه آنچه را که امروزه به نام تعزیه می‌شناسیم، «در اواسط یا دست‌کم در اواخر دوره صفویان پدید آمده و در دوره افشاریان و آغاز عهد زندیان رشد و تحول یافته و کم‌وبیش رایج شده است» (شهیدی، ۱۳۸۰: ۷۳-۷۴). به هر روی، برای پیشینه نمایش تعزیه نمی‌توان نقطه آغاز روشنی یافت و بهتر است گفته شود که تعزیه «نتیجه سال‌ها تحول و تکامل است و چیزی نبوده است که یک‌مرتبه به خاطر کسی رسیده و اجرا شده باشد» (بنجامین، ۱۳۶۳: ۲۸۲). پیش از پدیدارشدن نمایش تعزیه یا شبیه‌خوانی، «نخست نوحه‌سرایی (ضمن نقل و روایت فاجعه کربلا) بود که بعداً به صورت رسم روضه‌خوانی (ذکر مصائب) درآمد و پرده‌خوانی و حمله‌خوانی و مسلم‌خوانی و روضه‌خوانی و مقاتل‌خوانی» (ستاری، ۱۳۸۷: ۹۴) رفته‌رفته ساختار تعزیه را پدید آوردند. تعزیه‌خوانی در دودمان قاجار، به‌ویژه از دوران فتح‌علی‌شاه تا ناصرالدین‌شاه، بسیار گسترش یافت؛ به گونه‌ای که فتح‌علی‌شاه «نخستین بانی بزرگ تعزیه‌خوانی» (کالمار، ۱۳۷۴: ۵۳) بوده است و دوره ناصرالدین‌شاه «آخرین مرحله تدوین متون تعزیه‌خوانی رسمی» (همان: ۵۰) و همچنین «عصر طلایی تعزیه‌خوانی از لحاظ ساختمان و تزئین تکایا» (همان) نامیده می‌شود. در این دوره، تعزیه نمایشی‌تر شد و ساختار ویژه‌تری پیدا کرد که این به سبب «حمایت مالی و مذهبی شاهان قاجار از تعزیه‌خوانی و شبیه‌خوانی» (آژند، ۱۳۹۵: ۱۵) بوده است. تعزیه کنونی نمایشی است که چنین پشته‌ای دارد و دستخوش دگرگونی‌های فراوانی شده است.

۲-۳. ویژگی فرهنگی تعزیه

این رسم آیینی گونه‌ای از سوگ‌نامه و سوگواری برای امام سوم شیعیان است که «پیوسته همبستگی خود را با مذهب عامه حفظ کرد و به صورت پاره‌ای از اندام مناسک عزاداری عامه مردم درآمد» (بلوکباشی، ۱۳۸۳: ۴۵). برپاکنندگان تعزیه رخداد‌های سال ۶۱ هـ.ق کربلا را با بیانی آهنگین و اشعاری در قالب‌های گوناگون شعری بازگو می‌کنند. سوگواران تماشاگر تعزیه با داستان این سوگنامه آهنگین ساده و بی‌پیرایه همراه می‌شوند؛ به گونه‌ای که «تماشاگر و عاملان نمایش هم‌زمان و با هم قصه را به پیش می‌برند» (عزیزی، ۱۳۸۸: ۱۱۱). به بیانی دیگر و آن گونه که چلکووسکی در گفت‌وگو با صادق همایونی بیان کرده است، در نمایش تعزیه «تماشاچی خود یک بازیگر است و بازیگر یک تماشاچی» (همایونی، ۱۳۸۰: ۱۵۲) و یکی از سبب‌های لذت‌بردن سوگواران تماشاگر تعزیه‌ها، «مشارکت در امر تولید و تقویت موضوع نمایش» (عزیزی، ۱۳۸۸: ۱۱۱) است. تماشاگران و تعزیه‌خوانان باورمند به رخداد‌های کربلا خودشان را یکی از سوگواران این سوگواری می‌دانند. آنان چنین می‌پندارند که

«مشارکت در نمایش‌های تعزیه، خواه در ردیف بازیگران، خواه تماشاگران، آنان را از شفاعت حسین(ع) در روز قیامت بهره‌مند خواهد ساخت» (چلکووسکی، ۱۳۶۷: ۹) و هرکدام از آن‌ها با دیدن یا برپا کردن تعزیه، «برای رستگاری روحش در آخرت می‌کوشد» (خوتسکو، ۱۳۶۹: ۱۱۲).

شبیه‌خوانان و تماشاگران در جریان نمایش تعزیه همیار و همگام یکدیگر می‌شوند و در این رسم آیینی، سوگوارانه با امام شهیدشان همذات‌پنداری می‌کنند؛ ولی به گونه‌ای که «شبیه‌خوان هیچ‌گاه خویش را با نقش خود یکی نمی‌پندارد [...] و اگر کسی عهده‌دار نقش آنان می‌گردد، تنها به این سبب است که باید مجلس شبیه‌خوانی برگزار شود تا مؤمنین به گریه درآیند و پلیدی ذلیل و خوار گردد» (ناصربخت، ۱۳۷۸: ۱۷۳). از این روزن است که در تعزیه‌خوانی، برای تعزیه‌خوانان پاداش و دستمزد در کار نیست و اگر دستمزدی در کار باشد، «بیشتر جنبه هدیه و ادای نذر دارد، نه اجرت تعزیه‌خوانی» (همایونی، ۱۳۸۰: ۱۸۳ الف). اندوه فراوان از رخدادهای ناگوار بر امام سوم شیعیان و همذات‌پنداری مردم با او، «یک نوع هم‌بستگی روحی بین همه طبقات به وجود می‌آورد» (بیضایی، ۱۳۴۴: ۱۳۳) و دارا و ندار، بی‌دانش و بادانش، توانگر و ناتوان و پیر و جوان کنار یکدیگر تعزیه را تماشا می‌کنند. ماجراها و داستان‌های تعزیه گاهی در آغاز نمایش از سوی «بعضی از اشخاص نمایش پیش‌بینی می‌شوند. این قبیل پیش‌بینی‌ها، جدا از لودادن طرح واقعه، زمینه را برای حالت سوگواری آماده می‌سازند» (یارشاطر، ۱۳۶۷: ۱۲۸). از آنجاکه تماشاگر و تعزیه‌خوان داستان نمایش را با یکدیگر به پیش می‌برند و چون هر دو تماشاچی و بازیگر و سوگوارند، دیدن این نمایش اندوهناک که هر سال برگزار می‌شود و داستانش برایشان آشناست، همچنان برایشان تازگی دارد و می‌خواهند تعزیه را هر سال ببینند.

کسانی که این پدیده انسانی را نه از جایگاه یک انسان باورمند به رخداد کربلا، بلکه از جایگاه تماشاچی یا پژوهنده بررسی کرده‌اند، درباره اثربخشی نمایش تعزیه و باورپذیری از این نمایش و نیز باورمندی به رخدادهای به‌نمایش‌درآمده در تعزیه نکته‌هایی بازگو کرده‌اند. برای نمونه، لویس پلی^۱، افسر سیاسی ارتش بریتانیا در دوران قاجار که چندین مجلس تعزیه را گردآوری کرده است، درباره نمایش تعزیه به این نکته اشاره می‌کند که «اگر کامیابی یک نمایش را برپایه اثراش بر کسانی سنجش کنیم که این نمایش برایشان ساخته شده است یا در برابرشان به نمایش گذاشته می‌شود، هیچ نمایشی کامیاب‌تر از تراژدی جهان اسلام نبوده است، یعنی تراژدی حسن و حسین» (Pelly, 1879: iii, Vol.I). پیتر بروک^۲، کارگردان بنام انگلیسی تئاتر و سینما، به همراه گروهی از دوستانش، در سال ۱۹۷۰ به ایران آمده و تعزیه یکی از روستاهای شهر مشهد را دیده بود. او از تعزیه به نام نمایش یا «تئاتری قدرتمند» (بروک، ۱۳۹۱: ۱۳۹۱).

۱. Lewis Pelly.

۲. Peter Brook.

۵۹) یاد می‌کند. بروک دربارهٔ تعزیهٔ آن روز، هنگامی که چشمان سوگواران اشک‌بار شده بود، می‌نویسد: «بار انرژی به‌وجودآمده به‌قدری قدرتمند بود که گروه کوچک ما نمی‌توانست تأثیری بر این جریان بگذارد. ما در موقعیتی بی‌نظیر بودیم. شاهدانی بودیم در قلب رویدادی متعلق به فرهنگی ناآشنا، بدون اینکه در آن دستکاری یا تغییری ایجاد کنیم» (همان: ۶۲). چنین برداشتهایی دربارهٔ نمایش تعزیه نشان می‌دهند که این نمایش آیینی می‌تواند اثربخش باشد، به‌ویژه بر کسانی که از حسین‌ابن‌علی(ع) پیروی می‌کنند و به او باور دارند.

۴. چگونگی برآمدن فرهنگ زیست از رسم آیینی

یک رسم آیینی میان گروهی از انسان‌ها پدید می‌آید؛ چه در آن گروه انسانی پیش‌زمینه‌ای داشته باشد یا نداشته باشد. نخست، این پدیده شاید در سنجش با فرهنگ زیست مردمان ناچیز و کم‌مایه باشد یا شاید بزرگ و ارزشمند. با گذشت زمان و سده‌ها، هرچه مردمان بیشتر با رسم آیینی زندگی کنند و این رسم در باورشان هرچه بیشتر ریشه بدواند، می‌تواند فرهنگ و شناسهٔ جداگانه پدید بیاید. به‌گفتهٔ ادوارد برنت تایلر^۱، انسان‌شناس و اندیشمندی که نخستین بار دربارهٔ فرهنگ سخن گفته است، فرهنگ «انباشتهٔ درهم‌تنیده‌ای است از دانش، باور، هنر، رفتار، قانون، آداب و هرگونه توانایی و منشی که انسان همچون هموندی از گروه‌های انسانی به دست می‌آورد» (Tylor, 1871: 1, Vol.I). این انباشتهٔ درهم‌تنیدهٔ منش‌های انسانی، «شکل‌های زندگانی گروهی خاص در زمانی معین» (دولو، ۱۳۸۴: ۵۶) است و «به کارهایی اشاره دارد که مردمان یک گسترهٔ جغرافیایی هم‌سان از خودشان بروز می‌دهند» (Lynd, 1948: 19). همچنین بنابر گفتهٔ تالکوت پارسونز^۲، جامعه‌شناس آمریکایی، فرهنگ «می‌تواند به ارث برسد و بدون پادرمیانی ژن‌های زیستی، از نسلی به نسلی داده شود» (quoted in Kroeber & Kluckhohn, 1952, 48: Vol.47). بنابراین، فرهنگ در میان گروهی از انسان‌ها پدید می‌آید که این دو در درازنای زمان با یکدیگر برهم‌کنش دارند. در این برهم‌کنش چندسویه، باورمندی مردمان به رسم آیینی و گستردگی زمانی آن اثرگذارترند. به‌بیان دیگر، هرچه باورمندی به رسم آیینی بیشتر باشد و در باور مردمان رخنهٔ ژرف‌تری کند و هرچه زمان بیشتری از پیدایش آن سپری شده باشد، آن پدیدهٔ انسانی نوپا فرهنگی ویژه و ساختارمند خواهد شد (تصویر ۱). همین فرهنگ ویژه و آشکار و ساختارمند را که با رسم آیینی پیوند و در باور مردمان رخنه دارد، می‌توان «روش زندگی» (Bennett & Tumin, 1949: 209) یا فرهنگ زیست نامید که با الگوی ویژه‌ای از رفتار، «یک گروه انسانی را از دیگر گروه‌های انسانی جدا می‌کند» (ibid).

۱. Edward Burnett Tylor.

۲. Talcott Parsons.

تصویر ۱. ساختارهای بنیادین در پدید آمدن فرهنگ زیست از رسم آیینی. ترسیم از نگارندگان.

۵. پیشینه برپایی تعزیه در روستای تلاوک

گفتارهای سینه‌به‌سینه در روستای تلاوک^۱ چنین می‌گویند که تعزیه روستا را یکی از اهالی به‌نام میرزا محمود^۲ پایه‌گذاری کرده است. براساس گفته‌های روستاییان، میرزا محمود در دوران قاجار می‌زیست؛ ولی سال‌روز به دنیا آمدنش و سال مرگ او به‌خوبی آشکار نیستند. بنابر نخستین و ژرف‌نگرترین پژوهشی که درباره زندگی و آثارش شده است، احتمالاً او در حدود سال «۱۲۰۰ هجری قمری» (اکبری شلدرد، ۱۳۹۴: ۴۷) دیده به جهان گشود و در حدود سال «۱۲۸۰ هجری قمری» (همان: ۹۸) درگذشت. دانایان کهن‌سال روستا می‌گویند که میرزا محمود از روستایش به حوزه علمیه شهر ساری و سپس به کربلا و نجف رفت و به درجه اجتهاد رسید. آنان می‌گویند او یکی از تعزیه‌خوانان روستایش نیز بود. از میرزا محمود مقتلی منظوم و سوگ‌سرایی‌هایی درباره امام‌حسین(ع) و ماجرای کربلای سال ۶۱ هـ.ق بر جا مانده‌اند و این تنها سند نوشته‌شده از اوست که به دست ما رسیده است. با تکیه بر خوی شاعری میرزا

۱. همه داده‌هایی را که با نام «گفتارهای سینه‌به‌سینه» و «گفته‌های دانایان و کهن‌سالان روستا» و «گفت‌وگو با تعزیه‌خوانان روستای تلاوک» در این نوشتار نامیده شده‌اند، از گفت‌وگوهای چندین‌باره با این کسان در سالیان گوناگون به دست آمده‌اند: شادروان میرزا ولی‌الله زلیکانی (امام‌خوان پیشین تعزیه)؛ شادروان عذرا کاویانی (مشهور به باجی)؛ شادروان حسین زلیکانی (گاهی در تعزیه موافق‌خوانی می‌کرد)؛ محمدتقی زلیکانی (امام‌خوان کنونی تعزیه)؛ ستاره زلیکانی؛ محمدعلی زلیکانی (موافق‌خوان تعزیه)؛ علی‌اصغر زلیکانی (یا محمدباقر زلیکانی)؛ شادروان پرویز زلیکانی؛ شادروان هادی زلیکانی (مشهور به هادی‌عمو)؛ شادروان خدیجه زلیکانی (مشهور به خدیجه کبری)؛ شادروان فاطمه‌صغری زلیکانی (مشهور به عمه‌جان)؛ شادروان مرصع زلیکانی (مادر شهید قاسم شاه‌طوری)؛ ولی‌الله زارع (مشهور به مشهدی ولی‌الله یا حاجی ولی‌الله، موافق‌خوان تعزیه)؛ عباس مهدوی (مشهور به سقا، مخالف‌خوان تعزیه)؛ ابوالقاسم زلیکانی (مشهور به استاد ابوالقاسم، موافق‌خوان تعزیه)؛ غلام‌حسین زلیکانی (مخالف‌خوان تعزیه)؛ هوشنگ کاوه (موافق‌خوان تعزیه)؛ علی قبادی (موافق‌خوان تعزیه)؛ غلام‌رضا کاویانی (مخالف‌خوان تعزیه)؛ عسکری زارع (موافق‌خوان تعزیه)؛ محمد زلیکانی (مخالف‌خوان تعزیه)؛ فخرالدین زلیکانی؛ ولی‌الله زلیکانی (مشهور به استاد ولی‌الله)؛ عبدالرضا زلیکانی؛ مهدی مرادی؛ ساره کاویانی.

۲. ملقب به فدایی تلاوکی یا فدایی مازندرانی. به‌گفته خودش، «فدایی» لقبی است که امام‌حسین(ع) در رؤیایی به او داده است (رک: فدایی مازندرانی، ۱۳۹۴، ۳۱۴-۳۱۳). از آنجایی که اسنادی نوشتاری از دوران قاجار و پیش از آن برجا مانده‌اند که لقب یا شهرت بسیاری از کسان این روستا «زلیکانی» یا «زلیکان» بوده است و همه نوادگان او امروزه فامیلی «زلیکانی» دارند، پس می‌توان گفت میرزا محمود از تبار زلیکانی‌های کنونی بود.

محمود، شاید بسیاری از اشعار تعزیه روستای تلاوک را نیز خودش سروده باشد. آن طور که در پیشگفتار دیوانش بیان می‌کند، کار سرودن مقتل منظوم را زمانی آغاز کرد که دست‌کم ۴۰ سال از عمرش می‌گذشت: «چون این عاصی ناسی را شمار عمر گران‌مایه از عهد شباب به اربعین رسید و بهار جوانی به خزان پیری مبدل گردید، [...] ناگاه سروش توفیق به گوشِ هوشم ندا درداد که بقیه عمر را به خود پرداز و منظومه‌ای در مصائب شهسوار کشور اعجاز^۱، آغاز» (فدایی مازندرانی، ۱۳۹۴: ۱۵۳). با تکیه بر سال‌های زندگانی میرزا محمود، رفتن به حوزه علمیه ساری و سپس به کربلا و نجف، تعزیه‌خوانی او و نیز ۴۰ ساله بودنش هنگام آغاز نگارش مقتل منظوم، پایه‌گذاری تعزیه در روستایش را می‌توان دست‌کم میانه ۳۰ سالگی تا ۶۰ سالگی او دانست که برابر است با ۱۲۳۰ تا ۱۲۶۰ ه‍.ق.

تکیه روستای تلاوک تنها جایگاهی است که از نخستین روز برپایی تعزیه روستا تا به اکنون، پی‌درپی تعزیه در آن برگزار می‌شود. از دوران میرزا محمود در این روستا، تعزیه‌های بسیاری به نمایش درمی‌آمدند که همچنان پابرجا مانده‌اند، مانند تعزیه‌های امام حسین (ع)، حضرت عباس (ع)، حضرت علی‌اکبر (ع)، مسلم‌ابن عقیل و حر ابن یزید. به نام‌ترین و پرآوازه‌ترین و همچنین پرشمارترین آن‌ها از روزن شمار تماشاگران، تعزیه امام حسین (ع) است که در روز یازدهم محرم برگزار می‌شود (تصویر ۲). در تعزیه روز یازدهم محرم، «به بخش‌های دیگری از قضایای عاشورا همچون نحوه رزم و شهادت حضرت علی اکبر (ع) و حضرت عباس (ع) و بقیه یاران و اصحاب اشاره‌ای نشده است و هریک از این‌ها مجلس تعزیه جداگانه‌ای‌اند که معمولاً در دهه اول محرم در روستای تلاوک برگزار می‌شوند» (زلیکانی، ۱۳۸۵، ۱۶).

تصویر ۲. تعزیه روز یازدهم محرم روستای تلاوک در دهه ۴۰ ه‍.ش (سمت راست) و در دهه ۹۰ ه‍.ش (سمت چپ). منبع: بایگانی نگارنده نخست.

۶. یافته‌های پژوهشی و بررسی آن‌ها

با تکیه بر نکته‌های یادشده و نیز داده‌های بررسی‌های میدانی، فرهنگ زیست برآمده از رسم آیینی تعزیه روستای تلاوک به دو دسته «فرهنگ زیست ناملموس؛ باور و رفتار گروهی مردمان روستای تلاوک» و «فرهنگ زیست ملموس؛ بافت کالبدی روستای تلاوک» بخش‌بندی می‌شود؛ گرچه فرهنگ‌های

۱. منظور میرزا محمود فدایی از «شهسوار کشور اعجاز»، امام حسین (ع) است.

ناملموس و ملموس با یکدیگر برهم‌کنشی دوسویه دارند و نمی‌توان میانشان جدایی انداخت.

۱-۶. فرهنگ زیست ناملموس؛ باور و رفتار گروهی مردمان روستای تلاوک

۱-۱-۶. تلاش برای زنده نگه‌داشتن یاد حسین‌ابن‌علی(ع) و داستان کارزار کربلا در روستاهای دیگر

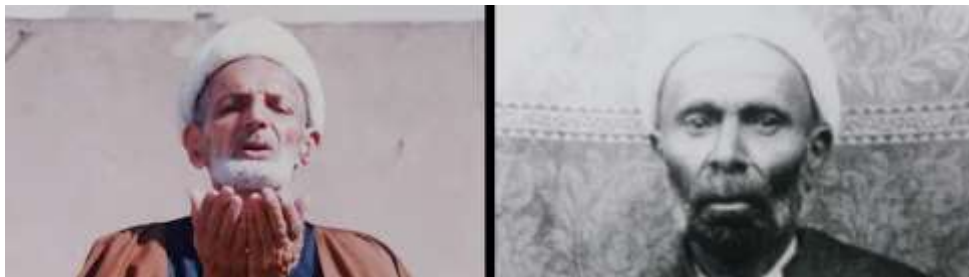
دوران زندگانی میرزا محمود در روستای تلاوک روزگار پدید آمدن مقتل منظوم او و پایه‌ریزی تعزیه امام‌حسین(ع) بوده است. در آن روزگار دوره فرهنگی نوینی در روستا رخ نمود که با رویداد کربلا و امام‌حسین(ع) پیوند دارد. یکی از شناسه‌های فرهنگی روستای تلاوک این است که دست‌کم از دوران قاجار (هم‌زمان با شکل‌گیری تعزیه روستا) تا دهه ۱۳۶۰ هـ.ش، همواره شماری از مردمان این روستا که در سنجش با روستاهای دیگر بخش دودانگه پرشمارترند،^۱ شیفته درس خواندن در حوزه علمیه بوده‌اند. بخشی از آنان روحانیانی شدند و بخشی دیگر دانایان باسوادی که به‌سبب تلاششان (روضه‌خوانی و پامنبری) در راستای یادآوری یاد حسین‌ابن‌علی(ع) و داستان کربلا، نام ملا یا میرزا داشتند. بسیاری از آنان با اینکه روحانی یا ملا یا میرزا بودند، تعزیه‌خوانی نیز می‌کردند. امروزه نیز کسی به‌نام شیخ اسماعیل کاویانی راه فراگیری در حوزه علمیه را در پیش گرفته است. برپایه گفتارهای سینه‌به‌سینه روستای تلاوک، به‌جز میرزا محمود فدایی، نام چندین تن در یادها مانده است که بسیاری از آنان در دوره قاجار و بسیاری نیز در سال‌های نزدیک به این نوشتار از دنیا رفته‌اند. گزیده‌ای از آنان چنین‌اند (تصویر ۳): میرزا عبدالغنی (زلیکانی)؛ میرزا خلیل (زلیکانی)؛ میرزا علی‌جان (زلیکانی)؛ میرزا احمد (زلیکانی)؛ ملا عبدالرحمان (زلیکانی)؛ آقا شیخ ذوالفقار اول (زلیکانی)؛ آقا شیخ ذوالفقار دوم (زلیکانی)؛ آقا شیخ عباس زلیکانی؛ شیخ ابوالقاسم کاوه؛ شیخ داوود شاه‌طوری؛ شیخ ابوالقاسم زارع؛ ملا روح‌الله زارع؛ ملا صفر زلیکانی؛ شیخ عبدالحسین کاویانی؛ شیخ تقی آهنگر؛ شیخ محمدحسین زلیکانی؛ شیخ عبدالحسین زلیکانی؛ میرزا ولی‌الله زلیکانی.

در ماه‌های گوناگون سال، به‌ویژه در ماه‌های محرم و صفر، همه این نام‌ها نه‌تنها در تکیه روستایشان روضه می‌خواندند و از کارزار کربلا می‌گفتند، بلکه بنابر گفته روستاییان تلاوک و مردمان روستاهای دیگر بخش دودانگه^۲، برای این کار به بیشتر روستاهای بخش دودانگه نیز می‌رفتند و تلاششان بر زنده نگه‌داشتن یاد حسین‌ابن‌علی(ع) بوده است. بنابر نکته‌های یادشده، برجسته‌ترین نمود فرهنگی روستای تلاوک که با رویداد تعزیه امام‌حسین(ع) پیوند ناگسستنی دارد، شیفتگی مردمان این روستا به حسین‌بن‌علی(ع) و تلاش آنان برای زنده نگه‌داشتن یاد او و داستان کارزار کربلا میان مردمان روستاهای

۱. بنابر گواهی روستاییان تلاوک و مردمان روستاهای دیگر بخش دودانگه شهرستان ساری (گفت‌وگو با کهن‌سالان).

۲. گفت‌وگو با گزیده‌ای از کهن‌سالان همه روستاهای بخش دودانگه شهرستان ساری (در هر روستا، دست‌کم با ۲۰ کهن‌سال گفت‌وگو شده است).

بخش دودانگه شهرستان ساری است. برپایی و پاسداری از نمایش تعزیه امام حسین(ع) و نیز شیفتگی و باورمندی به او که بی گمان از روند پی درپی برگزاری تعزیه تأثیر پذیرفته است، در درازنای زمان به رفتار مردمان روستای تلاوک سمت وسویی هم راستا با این باورها داده است.

تصویر ۳. سمت راست: شادروان آقا شیخ ذوالفقار دوم (زلیکانی) در دوره قاجار؛ سمت چپ: شادروان شیخ میرزا ولی الله زلیکانی در دهه ۱۳۷۰ هـ.ش؛ نمونه‌هایی از روحانیان روستای تلاوک که تلاش می‌کردند یاد حسین ابن علی(ع) و داستان کارزار کربلا را در روستاهای بخش دودانگه شهرستان ساری زنده نگه بدارند. منبع: بایگانی نگارنده نخست.

۲-۱-۶. پرورش همیشگی شبیه‌خوانان و پایه‌ریزی تعزیه و تلاش برای گستراندن آن میان

روستاهای دیگر

از گفتارهای سینه‌به‌سینه چنین برمی‌آید که روستاییان تلاوک همواره میان مردمان روستایشان یا روستاهای دیگر، در پی یافتن کسانی بوده‌اند که میل و دل‌بستگی بسیاری به نمایش تعزیه داشته‌اند تا آنان را به شبیه‌خوانی در تعزیه فراخوانند. داشتن تعزیه‌خوان در خانواده ارزش ویژه‌ای برای آن خانواده داشت. کماکان نیز چنین نگاهی در آنان زنده است و شبیه‌خوانانی از میان خودشان پرورش می‌دهند. از سال‌های نخستین برپایی تعزیه در روستای تلاوک تا دهه ۱۳۷۰ هـ.ش، همواره مردمان روستاهای دیگر گروه تعزیه‌خوان روستای تلاوک را به روستایشان فرامی‌خواندند تا تعزیه‌خوانی کنند (تصویر ۴). شادروان میرزا ولی الله زلیکانی، تعزیه‌خوان پرآوازه تلاوک، در این باره می‌گفت که او و گروهش دست‌کم در ۱۵۰ روستای شهرستان ساری تعزیه‌خوانی کرده بودند. او بیان داشت در یکی از سال‌های دهه ۱۳۶۰ هـ.ش، گروهی از مردمان روستای «آتو» (روستایی در شهرستان سوادکوه) نسخه‌های مجالس گوناگون تعزیه تلاوک را از او گرفته بودند تا هم رونویسی و هم آن تعزیه‌ها را در روستایشان پایه‌ریزی کنند. نمونه‌ای دیگر برمی‌گردد به چهار روستای دیگر دهستان فریم، روستاهای «شِلدره»، «دینه‌سر»، «قارن‌سرا» و «بیشه‌گلا». روستاییان همه این روستاها و همچنین گفتارهای سینه‌به‌سینه روستای تلاوک می‌گویند پیشینه تعزیه‌های آن‌ها از تعزیه تلاوک کمتر است و نسخه‌هایشان رونوشتی‌اند از نسخه تعزیه‌های تلاوک. به بیان دیگر، این چهار روستا با پیروی از نسخه‌ها و لحن‌های تعزیه‌های روستای تلاوک و با یاری گرفتن از تعزیه‌خوان‌های تلاوک، تعزیه‌ها را برپا کرده‌اند، به‌ویژه مجلس تعزیه امام حسین(ع).

تا دهه ۱۳۷۰ هـ.ش، گروه تعزیه‌خوان روستای تلاوک به‌طور پی‌درپی در روستاهای دیگر به تعزیه می‌خواندند. در این دهه، تکیه‌ای نو با گنجایش بیشتر در جایگاه تکیه کهن ساختند. هرچند پس از دهه ۱۳۷۰ هـ.ش رهسپار شدن گروه‌های تعزیه‌خوان تلاوک به روستاهای دیگر کمتر شد، ولی هنوز مردمان روستاهای دیگر گهگاهی به‌مانند گذشته این گروه را فرامی‌خوانند. برای نمونه، در سال ۱۴۰۱ هـ.ش مردمان روستای «ولیک‌چال» گروه تعزیه‌خوان روستای تلاوک را برای برپایی تعزیه امام‌حسین(ع) فراخواندند (تصویر ۵). از دیدگاه مردمان روستای تلاوک، پرورش شبیه‌خوانان و تلاش برای گستراندن تعزیه در روستاهای دیگر، در دو انگیزه ریشه دارد. یک: پایداری تعزیه امام‌حسین(ع) و زنده نگه داشتن یاد و نام امام شهیدشان، تا این نمایش برای همیشه در این دیار ماندگار بماند. پرورش شبیه‌خوانان و فراخواندن آن‌ها در شبیه‌خوانی، نخستین گام در راستای ماندگاری این نمایش است؛ دو: خشنودی خداوند و پیامبر و خاندانش. روستاییان تلاوک باور دارند که با گستراندن تعزیه، خداوند به آنان پاداشی بسیار می‌دهد و یکی از شیوه‌های زدودن گناهان و هم‌ذات‌پنداری با درد و رنج امام‌حسین(ع) است. آنان این کار را مایه خجستگی خودشان و فروزی نیک‌بختی زندگی‌شان نیز می‌دانند.

تصویر ۵. لوح سپاس برای تعزیه‌خوانی شبیه‌خوانان روستای تلاوک در روستای ولیک‌چال. سال ۱۴۰۱ هـ.ش. منبع: بایگانی نگارنده نخست.

تصویر ۴. فراخواندن شادروان میرزا ولی‌الله زلیکانی و دیگر تعزیه‌خوانان روستای تلاوک، از سوی یکی از بزرگان روستای کلیچ‌کلا برای تعزیه‌خوانی در این روستا. سال ۱۳۵۱ هـ.ش. منبع: بایگانی نگارنده نخست.

۳-۱-۶. هم‌بستگی و یکپارچگی مردمان روستای تلاوک و همیاری با یکدیگر در کارهای گوناگون

داشتن انگیزه و باورهای همانند می‌توانند سببی باشند برای هم‌بستگی و یکپارچگی. در روستای تلاوک، انگیزه زنده ماندن و پیوسته ماندن تعزیه امام‌حسین(ع) و همچنین باور به حسین بن علی(ع) و سوگواری برای او و آمرزش‌خواهی از خداوند سبب‌هایی‌اند برای اینکه مردمان این روستا هم‌بسته و یکپارچه شوند و نیرویی ناملموس میان‌شان پیونددهنده باشد. با اینکه می‌توان نمونه‌های فراوانی برای هم‌بستگی و یکپارچگی مردمان این روستا به میان آورد، ولی دو نمونه بارز هم‌بستگی و یکپارچگی مردمان روستای

تلاوک را می‌توان این‌گونه نام برد: یک: در برپایی تکیه جدید روستا و نگهداری همیشگی آن؛ دو: در برگزاری تعزیه روز یازدهم محرم. هم‌زمان با افزایش چشمگیر مهمانان و سوگواران تعزیه روز یازدهم محرم، در اواسط دهه ۱۳۷۰ هـ.ش مردمان تلاوک بر آن شدند تا تکیه کهن روستا را گسترش دهند و در همان جایگاه، تکیه‌ای نو و بزرگ‌تر بنا کنند. این کار بیش از یک سال به درازا کشید. آن‌طور که از گفت‌وگو با آنان و اسناد تصویری برجامانده برمی‌آید، در آن یک سال، خردسالان و بزرگسالان پیوسته همکاری می‌کردند و هیچ خانواده‌ای بود که گوشه‌ای از کار را به دست نگرفته باشد (تصویر ۶). برای مردمی که بیشترشان کشاورز و دامدار بودند، تنها یک چیز می‌توانست آنان را گرد هم بیاورد و چنین نیرویی را میانشان برانگیخته کند: انگیزه پیوسته‌ماندن تعزیه روستایشان و سوگواری برای حسین بن علی (ع) و آمرزش‌خواهی از خداوند. پس از ساخته شدن تکیه، همگان تا به امروز تلاش دارند از تکیه به‌خوبی نگهداری کنند. پرداخت کمک مالی برای نگهداری تکیه نمونه‌ای از این تلاش است (تصویر ۷). در برگزاری تعزیه روز یازدهم محرم به خرد و همیاری گروهی نیاز است. مردمان تلاوک ماه‌ها پیش از آغاز ماه محرم به تکاپو می‌افتند و هرچه به روز برگزاری تعزیه نزدیک‌تر می‌شوند، هیجانشان فزونی می‌یابد. در روز یازدهم محرم، اوج این همبستگی و یکپارچگی میان مردمان تلاوک به‌روشنی نمایان می‌شود. هر ساله در روز یازدهم محرم دست‌کم بین ۲ هزار تا ۶ هزار مهمان سوگوار به این روستا می‌آیند و مردمان تلاوک از مهمانان پذیرایی می‌کنند (تصویر ۸). برای این دو نمونه، هم انگیزه و هم باور یادشده میان روستاییان تلاوک دیده می‌شوند. همکاری در برپایی تکیه‌ای نو تنها یک بار بوده است؛ ولی تلاش برای برگزاری هرچه بهتر و باشکوه‌تر تعزیه روز یازدهم، هر ساله است. این تعزیه بایستینه که چنین هیجان و تکاپویی میان مردم روستا پدید می‌آورد، روش زندگی همدلانه و یکپارچه گروهی را برای همه کارهای روستا، میان این مردم پدید آورد و سبب شده است در بیشتر کارهای گوناگون روستا و نیز گرفتاری‌های مردمان، همگان با هم یکی شوند و به یاری یکدیگر بیایند.

تصویر ۶. همکاری همگانی روستاییان تلاوک در برپایی تکیه نو به‌جای تکیه کهن روستا که یک سال به درازا کشید. دهه ۱۳۷۰ هـ.ش. منبع: بایگانی نگارنده نخست.

تصویر ۸. گردهمایی مهمانان سوگوار در تفریه روز یازدهم محرم روستای تالوک. سال ۱۳۸۴ هـ.ش. در آن سال، روستاییان تالوک میزبان دست‌کم ۷ هزار مهمان بودند. منبع: بایگانی نگارنده نخست.

تصویر ۷. نمونه‌ای از کمک‌های مالی برای نگهداری از تکیه روستای تالوک، از سوی مردمان این روستا که هرساله پرداخت می‌شود. دهه ۱۳۸۰ هـ.ش. منبع: بایگانی نگارنده نخست.

۲-۶. فرهنگ زیست ملموس؛ بافت کالبدی روستای تالوک^۱

۲-۶-۱. تکیه روستای تالوک؛ اسطوره آیینی

تکیه کنونی روستای تالوک را پس از ویران کردن تکیه کهن روستا، در میانه دهه ۱۳۷۰ هـ.ش بنا کرده‌اند. مردمان روستا می‌گویند از برپایی تکیه کهن روستایشان دست‌کم دو سده یا بیشتر می‌گذرد (تصویر ۹). میان کهن‌سالان روستا در راستای ارزش‌گذاری و قدسی‌سازی این تکیه دو گفتار سینه‌به‌سینه به دست آمده‌اند.^۲

۱. ریش‌سفیدان روستا می‌گویند سده‌ها پیش، آن زمان که نیاکانشان می‌خواستند تکیه بنا کنند، درختی بلند و بزرگ را در جنگلی دور بریدند تا از چوبش در ساختن تکیه بهره ببرند. چون همان روز برف بسیار سنگینی بارید و آن درخت بسیار سنگین بود، نتوانستند تنه درخت را تا تکیه بیاورند. شب شد و همان جا رهاش کردند تا فردای همان روز، دوباره برای جابه‌جایی آن تلاش کنند. صبح زود که گرد هم آمده بودند تا به‌سوی جنگل راهی شوند، دیدند آن درخت بریده‌شده به‌همراه سنگی بزرگ در همان جایی که می‌خواستند تکیه را بسازند، روی زمین گذاشته شده‌اند. آنان باور دارند یا آن تنه بریده‌شده درخت خودش به اینجا آمده بود، چون آگاه شده بود که می‌خواهند با آن تکیه بسازند و در راهی نیکو به کار برند، یا

۱. هرگاه از بافت کالبدی برآمده از رسم آیینی یا تأثیر نمایش آیینی بر بافت کالبدی روستا سخن به میان می‌آید، نگرش با گمان بر این نیست که نقش‌آفرینی و شبیه‌خوانی بر بافت کالبدی اثرگذار است، بلکه چنین است که جایگاه برگزاری آن نمایش آیینی می‌تواند اثرگذار باشد. جایگاه برگزاری تعزیه در روستای تالوک، تکیه روستاست که حیاطی بزرگ دارد. روشن است که این فضا به‌اندازه باورهایی که مردمان به آن دارند و نیز به‌اندازه رویدادهایی که در آن پیش آمدند و می‌آیند، میان روستاییان تالوک ارزش پیدا می‌کند. در این بخش، در پی یافتن این ارزش‌گذاری و اثر آن بر بافت کالبدی روستای تالوک هستیم؛ تأثیری که نمود فرهنگ زیست ملموس روستا خواهد بود. نخست درباره تکیه روستای تالوک نکته‌هایی بیان خواهند شد؛ چون در راستای ارزش‌گذاری به تکیه‌اند. ۲. در اینجا در پی درستی یا نادرستی آن‌ها نیستیم، بلکه این دو داده به‌دست‌آمده را باید در ارزیابی تکیه روستای تالوک از روزه فرهنگ آیینی مردمانش به کار بست.

نیروی ایزدی آن را آورده و به یاری نیاکانشان آمده بود. آنان دربارهٔ سنگ می‌گویند با آگاهی و خواست خودش به اینجا آمده است تا بخشی از نمایش تعزیه باشد. از گذشته تاکنون، بخش‌هایی از تعزیه روی آن سنگ به نمایش درمی‌آیند (تصویر ۱۰ و ۱۱).^۱

۲. کهن‌سالان می‌گویند میرزا محمود فدایی، پایه‌گذار تعزیهٔ روستا، همیشه نمازهایش را در تکیه می‌خوانده است، به‌ویژه نماز صبح. هنگامی که او نماز صبحش را آغاز می‌کرده است، نوری بسیار روشن و سبزرنگ از پنجره‌های آن به بیرون می‌تابید و بسیاری از روستاییان با آن نور بسیار روشن از خواب بیدار می‌شدند تا نماز بخوانند. مردمان آن زمان باور داشتند هنگامی که میرزا محمود برای نماز به تکیه می‌رفت، امام‌حسین(ع) همراه او بود و نور سبزرنگ، پرتوی از نور امام بوده است.

هر سه داستان با باورهای آیینی مردم روستا پیوند دارند و می‌شود نام داستان‌های آیینی بر آن‌ها نهاد؛ داستان‌هایی که سینه‌به‌سینه میان مردم روستای تلاوک بازگو شده‌اند و سرانجام تکیهٔ این روستا را برای مردمانش به‌سان اسطوره‌ای آیینی کرده‌اند. نگاه اسطوره‌ای به تکیهٔ روستای تلاوک چیزی نیست که در جایی نوشته شده باشد؛ بلکه در فرهنگ زیست ناملموس این مردم نهادینه شده است. از ویژگی‌های اسطوره این است که «اسطوره پیش از آنکه اندیشیده و بیان شود، احساس (و تجربه) و زیسته شده است. اسطوره کلام است، تصویر است، حرکتی است که حدود واقعه را در قلب نقش می‌کند، پیش از آنکه در قالب روایت و حکایتی ضبط و ثبت شود» (باستید، ۱۳۷۰: ۴۵). از آنجایی که «اسطوره بر معنایی رمزی دلالت دارد» (ستاری، ۱۳۷۶: ۶) و نیز گفتارها و یادکردهایی از رویدادهایی است که «در ابتدا، یعنی در آغاز، در زمان نخستین و بی‌زمان، در لحظه‌ای از زمان مقدس رخ داده‌اند» (الیاده، ۱۴۰۰: ۶۳)، تنها راه این است که آن را با نشانه‌هایی بشناسیم که میان مردمان جاری‌اند. هرچیزی در این میان می‌تواند نشانه باشد و چون نشانه‌ها که خودشان می‌توانند هرچیزی باشند، اسطوره‌ها را بازنمایی کنند، بنابراین «هرچیز می‌تواند اسطوره باشد، به شرط آنکه گفتمانی آن را انتقال دهد» (بارت، ۱۳۸۶: ۸۵). برای تکیهٔ روستای تلاوک، درخت تنومند و سنگ بزرگ و نور سبز تابان از تکیه نشانه‌اند. مردمان اسطوره را میان خودشان چندباره بازگو می‌کنند و گویا همیشه زنده و تازه است و «میراث مشترک خاطرات اجدادی است که آگاهانه از نسلی به نسل دیگر منتقل شده است» (بیرلین، ۱۳۸۶: ۱۰). بازگوکنندهٔ اسطوره «با نقل یک اسطوره به‌نوعی زمان مقدس را که رویدادهای نقل‌شده در آن رخ داده‌اند، دوباره واقعیت می‌بخشد» (الیاده، ۱۴۰۰: ۶۳). بازگو کردن کاری نمونه یا برجسته که «در زمان بی‌زمان و مکان لامکان به‌دست

۱. این سنگ چنان میان مردمان روستای تلاوک ارزشمند است که شادروان میرزا ولی‌الله زلیکانی با بیش از ۶۰ سال شبیه‌خوانی در نقش امام‌حسین(ع) وصیت کرده بود که پس از مرگش، او را زیر این سنگ به خاک بسپارند. گرچه به‌سبب‌هایی در قبرستان دیگر این روستا دفن شد. آن قبرستان بیرون از حیاط تکیه است.

خدایان یا نیاکان فرهنگ‌ساز صورت گرفته است، همه مزایا و محاسن آن کار اصیل را بازمی‌آورد و دیگر بار فعلیت می‌بخشد و این واقعیتی است که تابع رابطه علی به معنای مقبول علمی‌اش نیست و بعد و مکان و فضا و زمان غیرمفارق را نفی می‌کند» (ستاری، ۱۳۷۶: ۱۱). تکیه روستای تلاوک به‌سان اسطوره‌ای شده است که داستان‌های آیینی و گفتارهای سینه‌به‌سینه چنین جایگاهی را به آن ارزانی داشته‌اند. آن داستان‌هایی که مردمان این روستا بازگو می‌کنند و تکیه را اسطوره کرده‌اند، چیزهایی نیستند که به‌ناگزیر و باید درست باشند؛ چون آن چیزی که اسطوره بیان می‌کند، همیشه یا گاهی «چیزی نیست که در گذشته روی داده است؛ بلکه چیزی است که برای برحق دانستن امری در حال حاضر، گمان می‌رود که در گذشته به وقوع پیوسته باشد» (فرای، ۱۳۷۸: ۱۰۲). این داستان‌ها رازگونه و مقدس‌اند، میان روستاییان تلاوک پیشینه‌ای دراز دارند، میراثی کهن‌اند و آگاهانه از گذشته تا به اکنون دست‌به‌دست شده‌اند. اگرچه تکیه پیشین روستا از میان رفته است و این داستان‌ها از آن برآمده‌اند، ولی این داستان‌ها با تکیه کنونی روستا پیوند گرفته‌اند، به‌گونه‌ای که جایگاه و فضای تکیه اسطوره شده است، نه ساختمان و سازه آن که با گذشت زمان از بین می‌روند (تصویر ۹).^۱

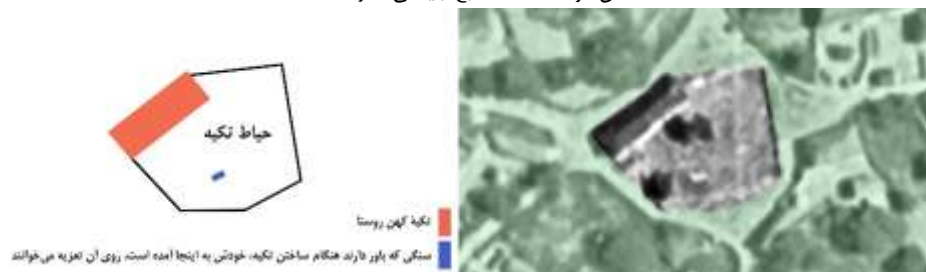

تصویر ۹. کروکی تکیه کهن روستای تلاوک که بنا به گفته کهن‌سالان، پیشینه‌ای دوسده‌ای یا بیشتر داشته است. ترسیم از نگارندگان.

۱. حیاط تکیه تلاوک به‌جز برگزاری نمایش تعزیه، کاربری قبرستان نیز دارد. آن‌طور که دانایان روستا می‌گویند، از خاک‌سپاری مردگان در حیاط تکیه سال‌های فراوانی می‌گذرند و شاید از همان سال‌های نخست برپایی تکیه در روستا، حیاطش جایگاهی بوده است برای خاک‌سپاری. دست‌کم از دو سده پیش (آغاز تعزیه‌خوانی در روستا) تا به امروز، برگزاری نمایش تعزیه و برپایی سوگواری امام سوم شیعیان یکی از سبب‌های گرایش این مردم به خاک‌شدن در حیاط تکیه روستاست؛ زیرا این جایگاه، جایگاهی است که با سوگواری آیینی تعزیه امام حسین (ع) گره خورده است و باور دارند پس از به خاک سپرده‌شدن در تکیه، آمرزش بیشتری بهره‌شان می‌شود و در گروه دوستداران امام سوم شیعیان جا می‌گیرند. همه کهن‌سالان روستا، به‌ویژه آنانی که تعزیه‌خوان بودند و هستند، دوست داشتند و همچنان دوست دارند در اینجا به خاک سپرده شوند تا خاک گورشان بستری باشد برای برگزاری تعزیه. این دیدگاه میان بسیاری از جوانان روستا نیز دیده می‌شود. همچنین از دیرباز، خاک‌سپاری مردگان در حیاط تکیه این روستا شاید به‌بانه اسطوره آیینی بودن این تکیه نیز بوده باشد که چندان نادرست نمی‌نماید.

تصویر ۱۰. سنگ بزرگ میانه حیاط تکیه روستای تلاوک که مردمانش باور دارند هنگام ساختن تکیه کهن روستا، خودش به اینجا آمده است. روی این سنگ تعزیه برگزار می‌کنند. عکس سمت راست در دهه ۱۳۶۰ هـ.ش و عکس‌های میانی و سمت چپ در دهه ۱۳۹۰ هـ.ش گرفته شده‌اند. منبع: بایگانی نگارنده نخست.

تصویر ۱۱. کروکی نقشه محوطه تکیه کهن روستای تلاوک، بر مبنای تصویر هوایی دهه ۱۳۴۰ هـ.ش. ترسیم از نگارندگان.

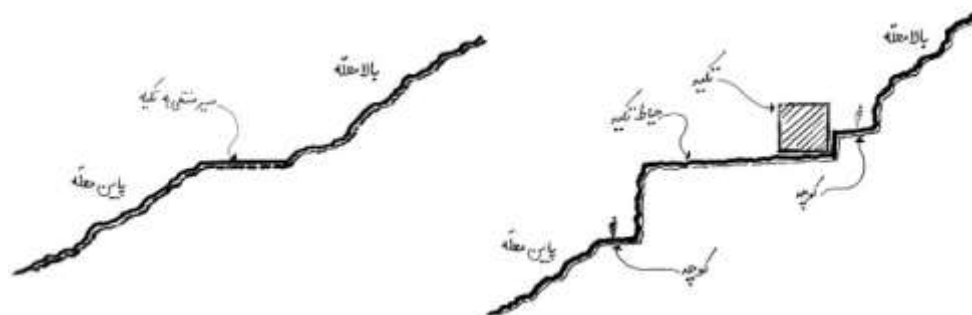
تصویر ۱۲. روند اسطوره‌سازی تکیه روستای تلاوک. ترسیم از نگارندگان.

۲-۲-۶. نمود فرهنگ زیست ملموسی روستای تلاوک در پیوند با تکیه روستا

بر مبنای نخستین تصویر هوایی از روستای تلاوک در سال ۱۳۴۶ هـ.ش و نیز بررسی وضعیت کنونی روستا، تکیه روستای تلاوک از سالیان بسیار دور تا به اکنون در سوی شرق روستا جا گرفته است. همچنین راهی در این روستا دیده می‌شود که از دیرباز تا به اکنون، غرب و شرق روستا را به هم پیوند می‌دهد. این راه درست روبه‌روی درب تکیه روستای تلاوک جا دارد. روشن نیست که نخست این راه بوده است و سپس تکیه را کنارش ساخته‌اند یا اینکه پس از برپایی تکیه، این راه را از کنار تکیه آغاز کردند تا به‌سوی غرب برود. به‌هرروی، تکیه در سوی شرق روستا و راهی از کنار آن به‌سوی غرب روستا، دو ویژگی برجسته بافت کالبدی روستای تلاوک‌اند. در گذشته، به‌جز این راه که از کنار تکیه آغاز می‌شود و بزرگ‌ترین راه دسترسی روستاست و نیز چندین کوچه باریک، راه دسترسی ارزنده دیگری نبوده است.

بالینکه پس از اجرای طرح هادی و ساخت‌وسازهای نوین،^۱ اندک‌اندک سه راه ماشین‌روی بزرگ دیگر ساخته شده‌اند، ولی کماکان آن راه کنار تکیه همچنان پابرجاست و آن را پهن‌تر نیز کرده‌اند و هرگز ارزش کالبدی‌اش را از دست نداده است. بنابراین، امروزه نیز ارزنده‌ترین راه دسترسی برای روستاییان تلاوک راهی است که از کنار تکیه تا سوی غرب روستا می‌رود. از سال ۱۳۸۷ هـ.ش، این راه را «خیابان امام حسین(ع)» نام‌گذاری کرده‌اند. نام‌گذاری این راه به نام امام سومشان بی‌گمان برمی‌گردد به برگزاری تعزیه امام حسین(ع) در تکیه روستا؛ تکیه‌ای که درست در پایان سوی شرقی این خیابان جا دارد.^۲ یکی از راه‌های نوین ساخته‌شده خیابانی است که نام پایه‌گذار تعزیه روستایشان را بر آن نهادند: خیابان «میرزا محمود فدایی». این خیابان شمالی‌جنوبی است و آن را درست چسبیده به خیابان امام حسین(ع) ساخته‌اند.

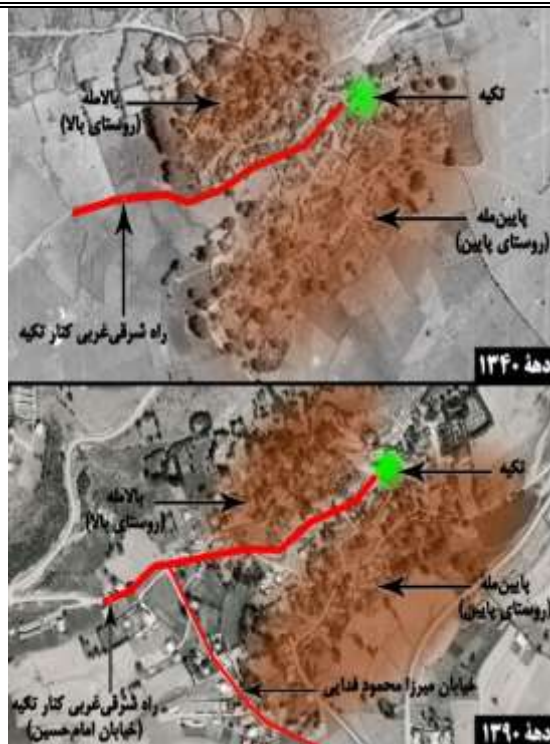
روستای تلاوک روستایی کوهپایه‌ای و شیب آن شمال به جنوب است. مردمان روستا از دیرباز به بخش شمالی خیابان امام حسین(ع) کنونی «بالامله»، یعنی روستای بالا و به بخش جنوبی آن «پایین‌مله»، یعنی روستای پایین می‌گویند. این خیابان بزرگ شرقی‌غربی که بخش شرقی آن کنار تکیه است، ارزش و ارزندگی فرهنگی و کالبدی خودش را از تکیه روستا و تعزیه امام حسین(ع) ستانده است؛ راهی که روستا را به دو بخش روستای بالا (شمالی) و روستای پایین (جنوبی) بخش‌بندی کرده است و با تکیه‌ای (اسطوره آیینی) پیوند گرفته است که تعزیه، بزرگ‌ترین رویداد فرهنگی روستا، در آن برگزار می‌شود. بنابراین، هم تکیه و هم خیابان امام حسین(ع) در بخش‌بندی روستا به بالا و پایین نقش دارند؛ گرچه می‌توان گفت در این زمینه کارایی تکیه بیشتر از خیابان است (تصویر ۱۳ و ۱۴).

تصویر ۱۳. بخش‌بندی روستای تلاوک به «روستای بالا یا بالامله» و «روستای پایین یا پایین‌مله»، بر اساس تکیه و راه شرقی‌غربی کنار آن. ترسیم از نگارندگان.

۱. شوربختانه طرح هادی روستای تلاوک به بافت کالبدی چندصدساله این روستا آسیب‌های فراوانی زده است که بررسی و آسیب‌شناسی آن در جای خودش بسیار بایسته است.

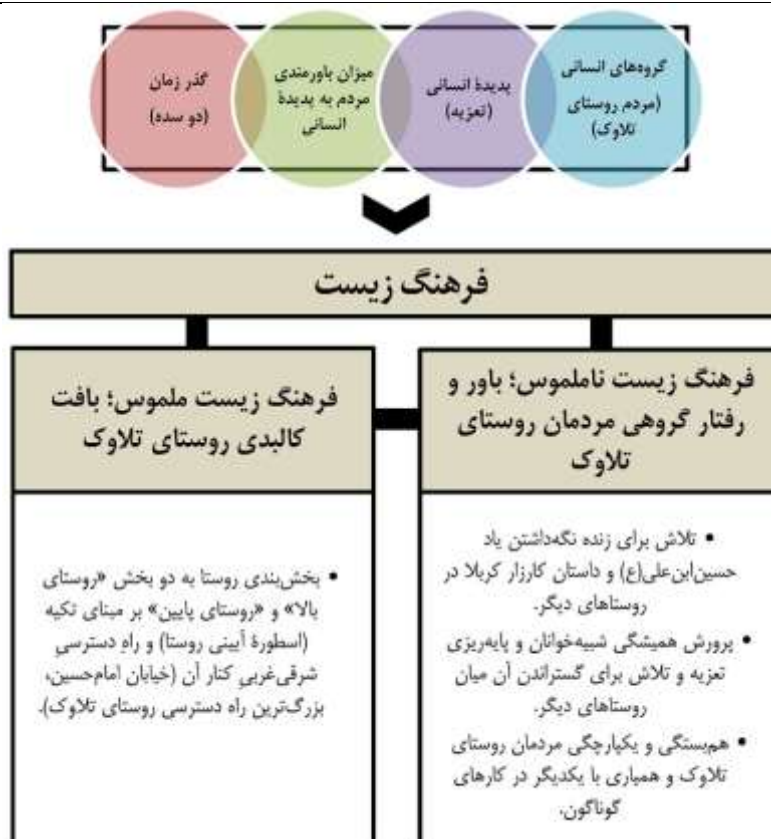
۲. هنگام رفت‌وآمد در این خیابان، یک نمود رفتاری میان روستاییان دیده می‌شود: سلام‌دادن به امام حسین(ع) و به تکیه. حتی اگر در جایی از روستا باشند که نتوانند تکیه را با چشمشان ببینند، به سوی شرق روستا می‌ایستند و به تکیه و امام شهیدشان سلام می‌دهند.

تصویر ۱۴. از دیرباز تاکنون، تکيه و راه شرقی غربی کنار آن، روستای تلاوک را به دو بخش بالا و پایین بخش‌بندی کرده‌اند. منبع: سازمان نقشه‌برداری (تصویر هوایی دهه ۱۳۴۰ ه.ش)؛ ژئوپرتال زیرساخت داده‌های مکانی ملی (تصویر هوایی سال ۱۳۹۰ ه.ش). ترسیم از نگارندگان.

۷. نتیجه‌گیری

برآیندهای این پژوهش نشان می‌دهند پایدارماندن تعزیه امام‌حسین(ع) همراه بوده است با پررنگ‌تر شدن باورمندی و شیفتگی به حسین‌ابن‌علی(ع) و داستان کارزار کربلا میان مردمان روستای تلاوک و پدیدآمدن رفتارهایی پیوندگرفته با این باورمندی. ازسوی دیگر، شیفتگی به حسین‌ابن‌علی(ع) و داستان کارزار کربلا میان روستاییان تلاوک نیز یکی از سبب‌های پیوسته ماندن و ماندگار شدن تعزیه امام‌حسین(ع) در این روستاست. هر دوی این‌ها کنش و واکنشی دوسویه را میان رسم آیینی تعزیه امام‌حسین(ع) و شیفتگی مردمان باورمند به حسین‌ابن‌علی(ع) نشان می‌دهند. تعزیه امام‌حسین(ع) (نماینده پدیده انسانی) در روستای تلاوک (نماینده گروه انسانی) با پیشینه‌ای نزدیک به دو سده (نماینده گذر زمان) و باور ریشه‌دار و پردامنه مردمان این روستا به امام‌حسین(ع) و داستان کارزار کربلا (نماینده میزان باورمندی مردمان)، فرهنگ یا روشی از زندگی را میان این مردم پدیدار کرده است. بررسی رویدادهای آیینی در هر روستا یا هر شهر زمینه‌ای است برای نمایان‌سازی نمودهای فرهنگی. چنین بررسی‌هایی برای شناخت روستاها و شهرها از روزن فرهنگی بسیار بایسته‌اند.

تصویر ۱۵. فرهنگ زیست برآمده از رسم آیینی تعزیه امام‌حسین(ع) در روستای تلاوک. ترسیم از نگارندگان.

سپاسگزاری

سپاسمندیم از مردمان روستای تلاوک، به‌ویژه شادروان میرزا ولی‌الله زلیکانی (پدر بزرگ پدری نگارنده نخست و تعزیه‌خوان و تعزیه‌دان و تعزیه‌گردان پرآوازه شهرستان ساری که بیش از ۶۰ سال در نقش امام‌حسین(ع) شبیه‌خوانی کرد) و محمدتقی زلیکانی (پدر نگارنده نخست و فرهیخته سخنور که از سال ۱۳۷۶ هـ.ش به‌جای پدرش، امام‌خوان تعزیه روستاست). نگارنده نخست پیش‌تر در کلاس درس «فرهنگ زیست در بوم ایران» در دانشگاه تهران که از سوی مهندس سید محمد بهشتی تدریس می‌شد، با ایشان درباره تعزیه به گفت‌وگو نشسته و از ایشان رهنمودهای ارزنده‌ای دریافت کرده است. همچنین نگارنده نخست پیش‌تر در کلاس درس «تاریخ هنر ایران» در دانشگاه تهران که از سوی دکتر یعقوب آژند تدریس می‌شد، درباره تعزیه و نیز تعزیه روستای تلاوک ارائه‌ای داشته و از راهنمایی‌های ایشان بهره برده است. از مهندس بهشتی و دکتر آژند نیز سپاسگزاریم.

تعارض منافع

نویسندگان متعهد می‌شوند مقاله تعارض منافع ندارد. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش به‌عهده نویسنده مسئول است.

منابع

- آژند، یعقوب (۱۳۹۵)، *نمایش در دوره قاجار*، چاپ اول، تهران، مولى.
- اکبری شلدره، فریدون (۱۳۹۴)، «زبان و سبک تعزیه»، در: کلیات سوگ‌نامه عاشورایی فدایی مازندرانی (مقتل منظوم)، تحقیق و تصحیح فریدون اکبری شلدره، چاپ سوم، تهران، فرتاب.
- الیاده، میرچا (۱۴۰۰)، *تصاویر و نمادها*، ترجمه محمدکاظم مهاجرى، چاپ پنجم، تهران، پارسه.
- بارت، رولان (۱۳۸۶)، «اسطوره در زمانه حاضر»، ترجمه یوسف اباذری، *ارغنون*، شماره ۱۸، صفحات ۸۵-۱۳۵.
- باستید، روژه (۱۳۷۰)، *دانش اساطیر*، ترجمه جلال ستاری، چاپ اول، تهران، توس.
- براون، ادوارد (۱۳۶۴)، *تاریخ ادبی ایران از آغاز صفویه تا پایان قاجاریه*، ترجمه رشید یاسمی، چاپ دوم، تهران، بنیاد کتاب.
- بروک، پیتر (۱۳۹۱)، *در گشوده: نظریه‌هایی پیرامون بازیگری و تئاتر*، ترجمه بهرنگ فرهنگ‌دوست، چاپ اول، تهران، افراز.
- بلوکباشی، علی (۱۳۷۷)، «تعزیه‌خوانی (سازگاری و ناسازگاری با ساختار فرهنگی جامعه)»، *نامه علوم اجتماعی*، بهار و تابستان، شماره ۱۱، صفحات ۳۱-۴۱.
- _____ (۱۳۸۳)، *تعزیه‌خوانی: حدیث قدسی مصائب در نمایش آیینی*، چاپ اول، تهران، امیرکبیر.
- بنجامین، س.ج.و (۱۳۶۳)، *ایران و ایرانیان*، ترجمه محمدحسین کردبچه، چاپ اول، تهران، جاویدان.
- بیرلین، ج.ف (۱۳۸۶)، *اسطوره‌های موازی*، ترجمه عباس مخبر، چاپ اول، تهران، مرکز.
- بیضایی، بهرام (۱۳۴۴)، *نمایش در ایران*، کاویان.
- چلکووسکی، پتر (۱۳۶۷)، «تعزیه؛ هنر بومی پیشرو ایران»، در: *تعزیه: نیایش و نمایش در ایران*، گردآورنده: پتر چلکووسکی، ترجمه داوود حاتمی، چاپ اول، تهران، علمی و فرهنگی.
- خوتسکو، الکساندر (۱۳۶۹)، «تئاتر ایرانی»، ترجمه جلال ستاری، *فصلنامه تئاتر*، بهار و تابستان، شماره ۹ و ۱۰، صفحات ۱۰۳-۱۲۰.
- دولو، لویی (۱۳۸۴)، *فرهنگ فردی و فرهنگ جمعی*، ترجمه عباس باقری، چاپ اول، تهران، فرزانه.
- زلیکانی، محمدتقی (۱۳۸۵)، «تاریخچه‌ای از تعزیه روز یازدهم محرم الحرام روستای تلاوک دودانگه ساری»، *وارش (نشریه سازمان دانش‌آموزی استان مازندران)*، شماره ۳۰، صفحه ۱۶.
- ستاری، جلال (۱۳۷۶)، *اسطوره در جهان امروز*، چاپ اول، تهران، نشر مرکز.
- _____ (۱۳۸۷)، *زمینه اجتماعی تعزیه و تئاتر در ایران*، چاپ اول، تهران، نشر مرکز.
- شهیدی، عنایت‌الله (۱۳۶۷)، «دگرگونی و تحول در ادبیات و موسیقی تعزیه»، در: *تعزیه: نیایش و نمایش در ایران*، گردآورنده: پتر چلکووسکی، ترجمه داوود حاتمی، چاپ اول، تهران، علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۰)، *پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی: از آغاز تا پایان دوره قاجار در تهران*، چاپ اول، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- عزیزی، محمود (۱۳۸۸)، *ترسا دختر مسیحی (بررسی دیدگاه برخی از نظریه‌پردازان معاصر تئاتر و مقایسه آن با تعزیه)*،

- چاپ اول، تهران، فرهنگستان هنر.
- غفاری، فرخ (۱۳۸۳)، «تعزیه»، در: *تئاتر ایرانی (سه مجلس تعزیه)*، به کوشش مایل بکتاش و فرخ غفاری، چاپ اول، تهران، قطره.
- فدایی مازندرانی، میرزا محمود (۱۳۹۴)، *کلیات سوگ‌نامه عاشورایی فدایی مازندرانی (مقتل منظوم)*، تحقیق و تصحیح فریدون اکبری شلدره، چاپ سوم، تهران، فرتاب.
- فرای، نورثروپ (۱۳۷۸)، «ادبیات و اسطوره»، در: *اسطوره و رمز (مجموعه مقالات)*، گردآوری و ترجمه جلال ستاری، چاپ دوم، تهران، سروش.
- کالمار، ژان (۱۳۷۴)، «بانیان تعزیه‌خوانی»، در: *درباره تعزیه و تئاتر در ایران*، به کوشش لاله تقیان، چاپ اول، تهران، مرکز.
- گوپینو، ژوزف کنت دو (۱۳۶۹)، «تئاتر در ایران»، ترجمه جلال ستاری، نشریه تئاتر، پاییز و زمستان، شماره ۱۱ و ۱۲، صفحات ۱۶۳ - ۲۰۴.
- ناصریخت، محمدحسین (۱۳۷۸)، «شبیه‌خوانی؛ نمایش مقدس (بررسی برخی از ویژگی‌های نمایش مقدس شبیه‌خوانی)»، *نشریه تئاتر*، پاییز و زمستان، شماره ۲۰ و ۲۱، صفحات ۱۵۳-۱۸۲.
- همایونی، صادق (۱۳۸۰ الف)، *تعزیه در ایران*، چاپ دوم، شیراز، نوید شیراز.
- _____ (۱۳۸۰ ب)، «با پیتر چلکوفسکی درباره تعزیه»، در: *گفتارها و گفت‌وگوهایی درباره تعزیه*، چاپ اول، شیراز، نوید شیراز.
- یارشاطر، احسان (۱۳۶۷)، «تعزیه و آیین‌های سوگواری در ایران قبل از اسلام»، در: *تعزیه؛ نیایش و نمایش در ایران*، گردآورنده: پتر چلکوفسکی، ترجمه داوود حاتمی، چاپ اول، تهران، علمی و فرهنگی.
- Bennett, John. W. and Tumin, Melvin. M. (1949), *Social Life; Structure and Function (An Introductory General Sociology)*, New York, A.A. Knopf.
- Kroeber, A. L. and Kluckhohn, Clyde (1952), *Culture; A critical review of concepts and definitions*, Vol.47, Issue 1, Harvard University, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology.
- Lynd, Robert. S. (1948), *Knowledge for what? The place of social science in American culture*, Sixth Printing, Princeton, Princeton University.
- Pelly, Lewis (1879), *The Miracle Play of Hasan and Husain (Collected from Oral Tradition)*, Vol.I, London, Allen.
- Tylor, Edward. B. (1871), *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, Vol.I, London, John Murray.
- ژئوپورتال زیرساخت داده‌های مکانی ملی (سازمان نقشه‌برداری کشور): sdichb.ir
- سازمان نقشه‌برداری کشور. تصاویر هوایی سال ۱۳۴۶ ه.ش.